

הרב שלמה אישון

שמיטת כספים בכלכלה המודרנית

הקדמה

שנת השמיטה שאנו בפתחה כוללת לא רק מצוות ואיסורים הנוגעים לחקלאות אלא גם מצוות שמיטה של החובות הכספיים שהגיע מועד פירעונם, כפי שכתב הרמב"ם ב'ספר המצוות' (מצוות עשה קמא):

שצונו להשמיט כספים כלומר החובות כלם בשנת השמיטה והוא אמרו יתע' (ראה טו) ואשר יהיה לך את אחיך תשמט ידיך. וכבר נכפל הציווי במצוה זו ואמר (שם) וזה דבר השמיטה שמוט כל בעל משה ידו. ולשון התוספתא (בריית' מ"ק ב ב גטין לו א קדושין לח ב) בשתי שמיטות הכתוב מדבר אחת שמיטת קרקע ואחת שמיטת כספים.

על פי ההלכה, שביעית משמטת בסופה 'וכשתשקע חמה בלילי ראש השנה של מוצאי שביעית אבד החוב'.¹ יישום דיני שמיטת כספים בכלכלה המודרנית מעורר קושי גדול: המשק כיום מושתת על אשראי הניתן לא רק למשקי הבית הזקוקים לו כדי לרכוש מצרכי יסוד, אלא גם, ובעיקר, למגזר העסקי, המשתמש בו כדי להרחיב ולפתח את העסקים.² נתינת האשראי כיום היא מקור הכנסה חשוב: למעלה מ 60% מהכנסות הבנקים הינם מריבית על נתינת אשראי (נכון לשנת 2012). יישום שמיטת כספים במצב כזה עלול לפגוע פגיעה אנושה במשק: חששם של המלווים מהשמטת החובות עלול לצמצם מאוד את היקף נתינת האשראי, ובכך לפגוע הן בפיתוח ובצמיחה והן בהכנסתם של נותני האשראי. זאת נוסף על הפגיעה הקשה בנותני האשראי בכך שלא יוכלו לגבות חלק ניכר מחובותיהם. ואמנם כבר הזהירה תורה את המלווים, שלא ימנעו מלהלוות מחשש שהחוב יישמט (דברים טו, ט-יא):

השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמר קרבה שנת השבע שנת השמיטה ורעה עינך באחיך האביון ולא תתן לו וקרא עליך אל ה' והיה בך חטא. נתון תתן לו ולא ירע לבבך בתתן לו כי בגלל הדבר הזה יברכך ה' אלהיך בכל מעשך ובכל משלך ירך.

1. לשון הרמב"ם, הל' שמיטה ויובל פ"ט ה"ד. וכן הוא בשו"ע, חו"מ סי' סז סעי' ל. ודעת הרא"ש, גיטין פ"ד סי' כ, שכל שנת השמיטה אסור לתבוע את החוב, אלא שאם הלווה החזיר, אין המלווה צריך לומר 'משמט אני'. אך רוב הראשונים חולקים על הרא"ש, וסוברים שיכול לתבוע את החוב כל שנת השמיטה עד ליל ראש השנה של מוצאי השמיטה - וכן הלכה.
2. בחודש 6/2013 עמד היקף החובות של משקי הבית לבנקים על 353.2 מיליארד ש"ח, ואילו היקף החובות של המגזר העסקי לבנקים עמד על 387.0 מיליארד ש"ח.

אלא שפשט הכתוב נוגע להלוואה לעני, שהיא קיום מצוות צדקה, ואותה מחויב המלווה לקיים גם סמוך לשנת השמיטה. אך לא מצאנו חובה לתת הלוואה עסקית, אשר תישמט בשנת השמיטה ותביא להתעשרותו של הלווה על חשבון המלווה. עם זאת, אף על פי שמסתבר שהחובה להלוות גם סמוך לשנת השמיטה חלה רק בהלוואה הניתנת בתור צדקה ולא בהלוואה עסקית,³ על פי ההלכה, נוהגת שמיטת כספים בכל סוגי ההלוואות,⁴ ומכאן החשש הגדול לפגיעה במשק.

לכאורה ניתן היה לפתור את הבעיה בפשטות באמצעות הפרזבול, המאפשר לגבות את החובות גם לאחר שנת השמיטה. אלא שהשימוש בפרזבול כדי למנוע בפועל את השמטת הכספים הוא פיתרון חלקי בלבד, משתי סיבות: האחת – על פי ההלכה מועיל הפרזבול רק כאשר חייב שמיטת כספים הוא מדרבנן, ואין להשתמש בו כאשר שמיטת כספים דאורייתא.⁵ השנייה – השימוש בפרזבול מביא לכך שבפועל אין מקיימים את מצוות שמיטת כספים, ומפסידים את מכלול ערכיה של מצווה זו. הפיתרון שנבסס להלן, הינו הנהגת שמיטת כספים ב'הלוואות צדקה' בלבד ולא בהלוואות עסקיות. ואף שכאמור, עקרונית שמיטת כספים נוהגת גם בהלוואות עסקיות, בכל זאת ישנן שלוש דרכים שבאמצעותן אפשר להביא לכך ששמיטת כספים לא תחול בפועל על הלוואות אלו.

3. ר' שערי תשובה לרבנו יונה, שער ג אות סז: 'למדנו מזה, כי הנמנע מהלוות לעני עובר בשני לאוין שהם השמר פן; ובספר החינוך, מצוה תפ, כתב בכוונת המצווה: 'שלא נמנע מלהלוות לעני מפני השמיטה'. וכן דעת רבינו בחיי, דברים טו, י. ור' מנחת חינוך, מצוה תפ אות א, שכתב: 'והנה בפסוק כתיב השמר וגו' ואינו מוזכר הלוואה רק נתינת צדקה אך מסתמא קבלו חז"ל כן דקאי אהלוואה כמבואר דהלל ראה שנמנעו מלהלוות ועברי על מ"ש בתורה השמר וגו' ומ"מ אם מקמץ ליתן מפני פחד שמיטה ג"כ עובר בלאו זה כמו שמבואר בפסוק השמר וגו' ולא תתן לו וגו' נתן תתן לו וגו' נתן תתן וגו' כי הפשט אינו זז ממקומו רק קבלת חז"ל דקאי על הלוואה ג"כ. אך גם לדברי המנחת חינוך, יש לומר שמדובר בהלוואה לעני ולא בהלוואה לעשיר. ור' רמב"ם, הל' מלווה ולוה פ"א ה"א, שכתב: 'מצות עשה להלוות לעניי ישראל שנאמר אם כסף תלוה את עמי את העני עמך... והתורה הקפידה על מי שימנע מלהלוות לעני שנאמר ורעה עינך באחיך האביון וגו'. הרי שהביא את הפסוק 'ורעה עינך באחיך האביון' בתור מקור לאיסור להימנע מלהלוות לעני. ואולם ברמב"ם, הל' שמיטו"י פ"ט ה"ל, נכתב: 'מי שנמנע מלהלוות את חבריו קודם השמיטה שמא יתאחר החוב שלו וישמט עבר בלא תעשה שנאמר השמר לך וגו'... ולא הזכיר דווקא הלוואה לעני, ומשמע שעובר בלאו בכל מקרה שנמנע מלהלוות מפני שנת השמיטה; וע' בלחם משנה, הל' מלווה ולוה, שם שהעיר על דברי הרמב"ם בזה. ור' גם בספר מצוות גדול, לאוין, רמזי מצוות לא תעשה רעא: 'שלא ימנע מלהלוות לעני מפני השמיטה', ואולם בגוף המצווה שם, כתב: 'כל \המונע\ [הנמנע] מלהלוות לחבירו קודם השמיטה שמא ישמט החוב נקרא בליעל וחוטא'. ור' בספר שמיטת כספים כהלכתה, שביבי אש סי' א, שחקר האם איסור 'השמר לך...' נסב על מצוות הלוואה לעניים, ועליו הוסיפה התורה שאל לו להימנע מלהלוות להם אף אם הוא חושש שהחוב יישמט, או שזהו איסור בפני עצמו, שבו מזהירה התורה את האדם שלא יפקיע עצמו ממצוות השמיטה ע"י הימנעות מלהלוות.

4. ר' מדרש תנאים לדברים, פט"ו: 'ואשר יהיה לך את אחיך תשמט ידך אחד עני ואחד עשיר במשמע'. וכן הוא פשוט בפוסקים.

5. רמב"ם, הל' שמיטו"י פ"ט ה"ז. ולדעת הראב"ד, שם, מועיל הפרזבול גם בשמיטה דאורייתא.

א. הפעלת שיקול דעת של בית הדין

על הבעייתיות שבהנהגת שמטת כספים במשק הבנוי בעיקרו על מסחר, עמד הנצי"ב מוולוז'ין.⁶ הוא הבחין בין הלוואה במשק שעיקרו עיסוק בחקלאות, לבין משק שעיקרו עיסוק במסחר. כאשר מדובר במשק העוסק בחקלאות, הרי שבדרך כלל הלוואה פורע את חובו מתוך היבול שיצמיח שדהו. בשנת השמיטה אין בשדה את היבול שישינו בשאר השנים, ואף מה שמצוי בשדה הרי הוא הפקר לכל. על כן מצווה התורה את המלווה לבל ייגוש את הלוואה, ובית הדין מוזהרים לפקח על כך. לעומת זאת, כאשר מדובר במשק הבנוי על מסחר, עלולה השמטת הכספים לפגוע במלווה, ועל כך מזהירה התורה את בית הדין, שיביאו לכך שהחוב לא יישמט; וכלשונו של הנצי"ב (דברים טו, ד):

אפס כי לא יהיה בך אביון וגו'. לא יגרום השמטת כספים שתהי' אביון שהרי המלווה על מסחור אם לא ישיב חובו נעשה המלווה אביון וא"כ יש לעשות תקנה לזה. והיינו תקנות פרוזבול. או למסור לב"ד. וא"כ אין הב"ד רואים להשמיט אדרבה ב"ד נכנסין בעובי הקורה שלא ישמיט ויהי' אביון: כי בדרך יברכך ה' וגו'. הקב"ה חפץ לברך אותך ולא שתהי' אביון.

כלומר, מלווה המעוניין לתבוע את הלוואה לאחר שנת השמיטה יוכל למסור את שטרותיו לבית הדין, ובית הדין יפעיל את שיקול דעתו, ויקבע האם להיעתר לבקשתו של המלווה. לשם כך ישקול בית הדין את הנזק העלול להיגרם למלווה אם לא יקבל את כספו בחזרה, מול הקושי העומד בפני הלוואה לפרוע את ההלוואה. בפועל, התוצאה מהפעלת שיקול דעת זה תהיה שמטת כספים תחול על הלוואות שניתנו לעניים בתור צדקה וכדומה, אך לא תחול על הלוואות עסקיות. שני קשיים עומדים בפני יישומה של הדרך שמציע הנצי"ב, האחד מעשי והשני הלכתי. הקושי המעשי הוא שפיתרון זה עלול לגרום עומס בלתי אפשרי על בית הדין. הם יצטרכו להיכנס לעובי הקורה בכל הלוואה והלוואה, כדי לבחון האם נכון לשמט אותה, ולכתוב פסק דין אשר יאפשר לגבות את החוב. הקושי ההלכתי נעוץ בכך שאף שלדעת רבים מן הראשונים, מסירת השטרות לבית הדין מועילה לגבות את החוב לאחר שנת השמיטה גם בשמיטה דאורייתא,⁷ יש אומרים שדין מסירת שטרות לבין הדין כדין פרוזבול, ושניהם מועילים רק כאשר חיוב השמיטה הוא מדרבנן.⁸

6. העמק דבר, דברים טו, ב.

7. כך כתב המהר"י קורקוס בדעת הרמב"ם, הל' שמטו"י פ"ט הט"ו; וכן דעת תוספות, וריטב"א, מכות ג ע"ב. ודווקא אם בית הדין כתבו פסק דין המחייב את הלוואה - שו"ע, חו"מ סי' סז סעי' ח; וע' בשער משפט, שם, שיש אומרים שפסק דין מועיל לגבות את החוב, רק אם הלוואה כפר בחוב.

8. רש"י, מכות שם. רמב"ן, גיטין לו ע"ב.

ב. אי החלת שמיטת כספים על תאגיד

אפשרות נוספת להביא לכך ששמיטת כספים לא תחול בפועל על הלוואות עסקיות מבוססת על ההנחה שרוב ההלוואות העסקיות ניתנות לתאגידים, דהיינו לחברות ולא לאנשים פרטיים. בשונה מהלוואה הניתנת לאדם פרטי, בהלוואה הניתנת לתאגיד אין אדם המשועבד לפרוע את החוב, והשעבוד חל על נכסי התאגיד בלבד. לדעת הגרי"מ פינשטיין, מטעם זה לא חל איסור ריבית על הלוואה הניתנת לתאגיד (אגרות משה, יו"ד ח"ב סי' סג):

סתם מלוה שבתורה ובגמ' ובכל מקום שהוא עושה חיוב על גוף הלוה שישלם... אבל מלוה כזו שאינו עושה שום חיוב על גוף האדם לשלם שאף שיש לו ממון הרבה... לא נאמר ע"ז איסור ריבית. וכן הוא ענין הביינק /הבנקים/ שבמדינתנו באמעריקא שגוף הבעלים של הביינק אינם מחוייבין כלום לאלו שהניחו מעותיהם בהביינק אף אם יזדמן שלא יהיה בהבאנק מעות לשלם, שלכן ליכא איסור ריבית אף כשהבאנק הוא של ישראל.

דברי הגרי"מ פינשטיין מדברים באיסור ריבית ולא בשמיטת כספים, אך על פי דעת ה'תומים', אפשר ללמוד מהם ששמיטת כספים גם היא לא תחול על הלוואות הניתנות לתאגיד. ה'תומים' לא כתב דבריו אודות תאגידים אלא אודות חיובם של יורשים לפרוע חובות אביהם. לדעתו, במקרה שבו הלווה נפטר והיורשים מחויבים לפרוע מתוך הירושה את חובות אביהם, לא חלה שמיטת כספים, משום שעל היתומים לא חל שעבוד הגוף לפירעון החוב, אלא שעבוד נכסים בלבד; וזו לשון ה'תומים' (סי' סז ס"ק כה):

דעיקר מה שהקפידה התורה הוא ללא יגוש אותו, דהוא משועבד גופו, ונכסיו אינן ערבין, ובשביעית פטרה התורה לכל יכול לנגוש אותו והפקיעה שעבוד הגוף. וזהו בלוה חי, אבל במת בלא"ה על יורש אין שום שעבוד הגוף, דהוא לא נשתעבד כלל, רק נכסי אביו הם ערבים בשביל אביו, ובמה יחול שמיטה, אביו מת, ונכסיו ערבים מיום הלוואה, ועליו הוא לא נשתעבד כלל, וא"כ ברור דמסתבר למאוד דיורש הלוה, בו לא שייך שמיטה.

על פי סברתו של ה'תומים' ולאור דבריו של הגרי"מ פינשטיין, כאמור יש מקום לומר ששמיטת כספים לא תחול על הלוואות שקיבלו תאגידים, משום שגם בהלוואות אלו אין שעבוד הגוף ולא שייך איסור 'לא יגוש'.

9. וכן כתב בספר שמיטת כספים כהלכתה, שביבי אש פרק יא, בשם הגרי"ש אלישיב, שעל חובות שחייבים הבנקים וחברות בע"מ לא יצטרכו לעשות פרוזבול. ור' בשביבי אש, שם, שדן בדברי התומים. ואולם ע' באהלי שדה, סי' יא פרק כח, שם כתב מו"ר הרב יעקב אריאל כי ההלכה רואה בחברה בע"מ שותפות רגילה, ועל כן הלכות שמיטה חלות עליה, אך עפ"י מש"כ, אף אם נראה את החברה כשותפות, לא יחולו עליה הלכות שמיטה - מחמת העדר שיעבוד הגוף.

ג. אי החלת שמיטת כספים על הלוואות עם 'היתר עסקא'

דרך נוספת להביא לכך ששמיטת כספים לא תחול על הלוואות עסקיות מסתמכת על שיטות הפוסקים ששמיטת כספים אינה חלה על הלוואות שניתנו על פי 'היתר עסקא'. כידוע, איסור ריבית הינו אחד האיסורים החמורים בתורה. ובכל זאת כיום, רוב ההלוואות נושאות ריבית. וכדי שלא להיכשל באיסור ריבית החמור, מסתמכים על 'היתר עסקא', המגדיר את הריבית שותפות של המלווה ברווחיו הכספיים של הלווה. רק מיעוט קטן של הלוואות, הניתנות בתור גמילות חסד, הינן הלוואות בלא ריבית. פוסקי זמננו נחלקים בשאלה האם ניתן לסמוך על 'היתר עסקא' כאשר מדובר בהלוואות המיועדות לצריכה פרטית, שאינה מניבה רווחים ישירים, אך מוסכם על הכול שניתן לכתחילה לסמוך על 'היתר העסקא' כאשר מטרת ההלוואה היא השקעה עסקית.

בעניין החלת שמיטת כספים על הלוואה שניתנה על פי 'היתר עסקא' פסק ה'שלחן ערוך' (חו"מ סי' סז סעי' ג): 'מי שיש לו עסקא משל חבירו, שביעית משמטת פלגא שהיא מלוה'. פסק ה'שלחן ערוך' מבוסס על כך ש'היתר העסקא' הופך את ההלוואה לעסקה שחצייה הלוואה וחצייה פיקדון. היות ששמיטת כספים חלה על הלוואות ולא על פיקדונות, הרי שהשביעית תשמט 50% מהחוב, דהיינו את חלק ההלוואה, ולא תשמט את חלק הפיקדון. אולם יש החולקים על פסק ה'שלחן ערוך', וסוברים ששביעית אינה משמטת גם את חלק ההלוואה. הטעם לכך הוא שעל פי 'היתר העסקא', גם חלק ההלוואה אינו הלוואה מוחלטת; משום שעל פי תנאי 'היתר העסקא', הלווה מתחייב להשקיע את הכסף בעסקי המובחרים אשר יניבו רווחים גבוהים, והוא אינו רשאי לעשות בו ככל שיחפוץ.¹⁰ כך סובר הרדב"ז, וזו לשונו (שו"ת רדב"ז ח"ד סי' ריד):

מסתברא דאין השביעית משמטת העסקא כלל דקושטא דמלתא לאו מלוה היא אלא דרבנן עשאוה פלגא מלוה ופלגא פקדון דטבא לתרווייהו. אבל לא לענין דתשמטנו שביעית... שאין חלק המלוה של העסקא כשאר מלוה דעלמא דשאר מלוה להוצאה נתנה אבל זו לא נתנה להוצאה ואם הוציא ונתן לאחרים ממעות העסק או מן המטלטלין של העסק והביא בעל המעות ראה ברורה שאלו המטלטלין של עסקא של פלוני מוציאין מידו ואפילו שינה אותם המקבל ומכרם ונתנם במתנה לאחרים או הפסיד חייב לשלם. וכן כתב הרב ז"ל. משמע דדין פקדון יש לעסקא ולא דין מלוה שלא עשו אותו פלגא מלוה אלא לתועלת בעל

10. על כן יש הסוברים שלא ניתן לסמוך על היתר עסקא כאשר מדובר בהלוואות שמטרתן אינן עסקית - כפי שהבאנו לעיל. והסוברים שניתן לסמוך על היתר עסקא גם בהלוואות שמטרתן צריכה פרטית מסתמכים על כך שכאשר הכסף אינו משמש למטרה עסקית, מקנה הלווה למלווה חלק בכל עסקיו הטובים ומהם מקבל המלווה את רווחיו.

המעוות הילכך אין שביעית משמטת אותו... דלא גרע מהקפת חנות ומכתובת אשה ומשכר שכיר שאין השביעית משמטת אותם¹¹.
על פי שיטת הרדב"ז לא תחול אפוא שמיטת כספים על הלוואות עסקיות, משום שהלוואות אלו ניתנו תוך הסתמכות על 'היתר עסקא'.

סיכום

מצאנו שלוש דרכים שעל פיהן לא תחול שמיטת כספים על הלוואות עסקיות. אכן, כל אחת מן הדרכים הללו אינה 'חלקה', והיא מסתמכת על שיטות שיש החולקים עליהן. על כן, למעשה, כל עוד חיובה של שמיטת כספים הוא מדרבנן, יש לעשות פרובול ולא לסמוך על שיטות הנתונות במחלוקת. עם זאת, יש בדרכים הללו משום התוויית כיוון שעל פיו ניתן יהיה לקיים כלכלה מודרנית, גם כאשר חיוב שמיטת כספים יחזור להיות מדאורייתא.

נראה שהחלת שמיטת כספים רק על הלוואות הניתנות בתור צדקה ואי החלתה על הלוואות הניתנות למטרות עסקיות אינו בגדר של הערמה או התחמקות מקיום מצוות התורה. להפך, זהו המצב הרצוי לכתחילה, כפי שעולה מפשטי המקראות, המדגשים ששמיטת כספים נועדה לסייע לעני ולחלש¹², ולא נועדה לגרום להתעשרות קלה של לווים על חשבונם של המלווים. מבחינה זאת דומים הפתרונות שהצענו במאמר לבעיית שמיטת הכספים בהלוואות עסקיות, לפתרון של 'היתר העסקא' לבעיית איסור ריבית בהלוואות כאלו. גם איסור ריבית מופיע בתורה בתור איסור שתכליתו סיוע לעני (ויקרא כה, לה-לו):

וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך והחזקת בו גר ותושב וחי עמך. אל תקח מאתו נשך ותרבית ויראת מאלהיך וחי אחיך עמך.

אכן, על פי ההלכה נוהג איסור ריבית גם בהלוואה לעשיר ולא רק בהלוואה לעני, והרמ"א אף כתב במפורש שאין חילוק אם מלווה לעני או לעשיר, כדי שלא נבוא לטעות, לאור פשט פסוקי התורה שאיסור ריבית נוהג רק בהלוואה לעני¹³. אך עם זאת תוקן

11. וכן כתב בשו"ת מהר"ח אור זרוע, סי' לט. וכן הוא בתומים, סי' סז ס"ק ו, ובקצות החושן, שם ס"ק ב. ואולם ר' בספר שמיטת כספים כהלכתה פרק ט סעיף טו שכתב: 'אותם הלוואות שנערכות עפ"י שטר היתר עיסקא כנהוג שהלווה יכול להוציאם לכל מה שירצה דינם כהלואה לגמרי ושביעית משמטת את כולה'. ובהערה שם כתב: 'וצריך לומר דאף דהחצי מכוונה בשם פקדון אינו נחשב בהכי כתנאי שלא תשמיטנו שביעית משום דכיון דרגילות הוא למיקרי הכי אין זה נידון כתנאי'. וצ"ע מדוע אין זה נידון כתנאי, ועוד שמדברי התומים שם משמע שעוסק בהלוואות שנערכות עפ"י שטר היתר עיסקא כנהוג, שכאשר צידד בשיטת הרדב"ז נימק זאת בכך שעושה כן 'להליץ בעד מנהג ישראל שרוב הלוואה שלהם איש באחיו בעיסקא', ומשמע שהמדובר בהלוואות עפ"י שטר היתר עיסקא כנהוג ולא בעיסקא ממש.

12. ר' רמב"ם, מורה נבוכים, ח"ג פרק לט, שכתב שתכלית שמיטת כספים הינה חנינה בעניים. חזקוני דברים טו, ד. עין איה, שביעית י, ח. רש"ר הירש, דברים טו א; וכ"כ מו"ר הרב יעקב אריאל באהלי שדה, סי' יא פרק כט.

13. ר' רמ"א, יורה דעה הלכות רבית סימן קס; ובאור הגר"א שם.

'היתר עסקא', אשר הביא לכך שבפועל לא יחול איסור הריבית על הלוואות הניתנות לצורך עסקים. גם כאן, אין זו הערמה או התחמקות מקיום מצוות התורה, אלא חזרה לטעמה של המצווה, כפי שמשתמעת מפשט המקראות.

נמצאנו למדים ששמירת שמיטת כספים כהלכתה כמו גם שמירת איסור ריבית אינה סותרת את צמיחת הכלכלה המודרנית ואינה פוגעת בה. מצוות אלו מאפשרות את המשך הפיתוח והצמיחה הכלכליים מצד אחד, ואת הדאגה והסיוע לחלשים מצד שני; מתוך הבחנה ברורה בין הלוואה שתכליתה היא עסקים, לבין הלוואה שתכליתה היא עשיית חסד.

